

JOURNAL of SOCIAL and HUMANITIES SCIENCES RESEARCH (JSHSR)

Uluslararası Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırma Dergisi

Received/Makale Geliş 24.06.2022
Published /Yayınlanma 31.07.2022
Article Type/Makale Türü Research Article

Citation/Alıntı: Ağırbaş, S. (2022). Kadın seyyahların izlenimlerinden Bursa. *Journal of Social and Humanities Sciences Research*, 9(85), 1407-1418.
<http://dx.doi.org/10.26450/jshsr.3143>

Öğr. Gör. Dr. Seda AĞIRBAŞ
<https://orcid.org/0000-0002-2649-5078>
Ege Üniversitesi, Bergama Meslek Yüksekokulu, Eser Koruma Programı, İzmir / TÜRKİYE

KADIN SEYYAHLARIN İZLENİMLERİNDEN BURSA¹ BURSA FROM IMPRESSIONS OF WOMEN TRAVELERS

ÖZET

Kentlerin geçmişi ve geleceğine dair kayıtlar kentsel kimliğin belirlenmesi, kentte yaşayanların aidiyetlik duygusunu geliştirmesi açısından kuşkusuz çok önemlidir. Kent tarihini anlatan kitapların, arşiv ve kayıtların yanı sıra seyahatnameler de dönemin tarihsel, kültürel ve sosyal ortamını farklı bir noktadan anlatmaları açısından önemli kaynaklardır. Aynı zamanda içinde yer alan çizimler ve gravürlerle görsel betim niteliği taşıyan eserlerdir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk başkenti Bursa'nın, yüzyıllar boyunca yerli ve yabancı bütün gezginlerin gözde şehirlerinden biri olduğu bilinmektedir. Evliya Çelebi'nin Bursa çevresiyle ilgili anlatımlarının ardından bölgede çok sayıda yabancı seyyahın varlığı dikkati çekmektedir. 19. yüzyılda ise seyahat koşullarının iyileşmesiyle yabancı kadın seyyahların başta İstanbul olmak üzere Bursa'yı ziyaret ettikleri, izlenimlerini kaleme aldıkları seyahatnameler aracılığıyla aktardıkları görülmektedir.

Kadın seyyahların hemen hemen hepsinin anlatımlarından Küçük Asya'nın kuzey kara parçası olan Bursa'nın sayısız nimetlerle donatılmış olduğu, bu yüzden her dönem sıklıkla ziyaret edildiği anlaşılmaktadır. İstanbul'u ziyaret eden seyyahların -Osmanlı İmparatorluğu'nun beşiği, Doğu'nun asıl başkenti ve döneminde büyük rağbet gören meşhur kırsal cazibesıyla zengin Bursa'yı İstanbul ile kıyasladıklarını, İstanbul'dan daha oryantalist buldukları Bursa'nın doğal güzelliklerine, kaplıca ve hamamlarına, tarihi ve kültürel yapılarına, ipek böcekçiliğinden dokumacılığa yöredeki sosyo ekonomik yaşantıya değindiklerini görmekteyiz.

Bu çalışmada Miss Julia Pardoe, Mary Adelaide Walker, Lucy Garnett, Georgina Adelaide Müller ve Grace Ellison gibi kadın seyyahların gözünden Bursa'nın coğrafi konumu, tarihi ve kültürel dokusu, sosyo-ekonomik yapısı ele alınacaktır. Araştırmada anlatımların yanı sıra Mary Adelaide Walker ve Thomas Allom gibi sanatçıların Bursa gravürlerine yer verilecektir. Sonuç olarak erkek seyyahların giremediği mekânları ziyaret etmeleri açısından kadın seyyahların anlatımlarıyla farklı bir bakış açısı ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Seyahatnameler, kadın seyyahlar, Bursa.

ABSTRACT

Records of the past and future of cities are undoubtedly very important in terms of determining the urban identity and developing the sense of belonging of the people living in the city. In addition to the books, archives and records describing the history of the city, travelogues are also important sources in terms of telling the historical, cultural and social environment of the period from a different point of view. At the same time, they are works of visual description with the drawings and engravings in them.

It is known that Bursa, the first capital of the Ottoman Empire, has been one of the favorite cities of all domestic and foreign travelers for centuries. After Evliya Çelebi's narratives about Bursa, the presence of many foreign travelers in the region draws attention. In the 19th century, with the improvement of travel conditions, it is seen that foreign women travelers visited Bursa, especially Istanbul, and conveyed their impressions through travel books.

From the accounts of almost all of the women travelers, it is understood that Bursa, which is the northern land part of Asia Minor, is endowed with countless blessings, so it is frequently visited in every period. Travelers who visit Istanbul compare Bursa, the cradle of the Ottoman Empire, the real capital of the East, and rich with its famous rural charm, which was in great demand at the time, with Istanbul, to the natural beauties, spas and baths of Bursa, which they find more orientalist than Istanbul. We see that they refer to the socio-economic life in the region, from silkworm to weaving, to historical and cultural structures.

In this study, Bursa's geographical location, historical and cultural texture, socio-economic structure will be discussed from the eyes of female travelers such as Miss Julia Pardoe, Mary Adelaide Walker, Lucy Garnett, Georgina Adelaide Müller and Grace Ellison. In addition to the narratives, Bursa engravings of artists such as Mary Adelaide Walker and Thomas Allom will be included in the research. As a result, a different perspective will be presented with the narratives of female travelers in terms of visiting places that male travelers cannot enter.

Keywords: Travelogues, female travelers, Bursa.

¹ "Kadın Seyyahların İzlenimlerinden Bursa" adlı çalışma 23-24 Nisan 2022 tarihleri arasında düzenlenen Bursa 2. Uluslararası Bilimsel Araştırmalar Kongresi'nde sözlü bildiri olarak sunulmuştur.

1. GİRİŞ

Yemyeşil doğasıyla, tarihin, kültürün birbiriyle kaynaştığı, Edirne ve İstanbul'dan önce Osmanlı İmparatorluğu'na başkentlik yapmış kadim kent Bursa, antik dönemden günümüze imparatorların, tekfurların, sultanların, padişahların; evliyaların, seyyahların, yazarların, şairlerin eserlerine konu olmuş, tarihe tanıklık etmiştir. Bu yüzdendir ki şiirlerde romanlarda ona övgüler düzenlenmekte yanı sıra bilim alanındaki çalışmalarla hala güncelliğini koruduğu görülmektedir.

Bursa, Evliya Çelebi'nin seyahatlerine ilk başladığı şehir olarak bilinir. Seyahatin ilk durağı da Mudanya'dır. Bursa ile ilgili izlenimlerine Bursa'nın kalesi ve kentin kuruluş efsanesini anlatmakla başlayan Çelebi, kentin cami, medrese, tekke, han, hamam, köprü gibi tarihi yapılarından, kervansaray, çarşı ve pazarlarından bahseder. Temiz havası ve yeşil manzarasının ardından sosyal ve ekonomik yaşamına değinir (URL 1).

Görsel 1: Bursa Genel Görünüm, (Walker, 2013: 5-6)

Gezginlerin seyahatnamelerinde, İstanbul'dan sonra haklarında en çok bilgi bulunan kentler arasındadır Bursa. Kentin coğrafi konumuna dair gözlemler, tarihi yapılarına, konutlarına ilişkin bilgiler, kale, sur gibi savunma amaçlı yapılarla han, hamam, kaplıca, köprü gibi sosyal ve ticari amaçlı yapılar, yöre nüfusunun geçim kaynağı olarak ekonomik faaliyetler ve günlük yaşamı ile ilgili izlenimler seyahatnamelerde göze çarpmaktadır.

15. Yüzyıldan itibaren Bertrandon de Broquiere, George Wheler, Joseph Tournefort, Jean Baptiste Tavernier, Micheal Poujulat, Robert Madden, Charles De Bruyn, Fürst Herman Von Pückler-Maskau, J.Von Hammer gibi çok sayıda seyyahın uğradığı şehri, 19. yüzyılda içlerinde kadınların da bulunduğu çok sayıda gezginin ziyaret ettiği bilinmektedir (Şahin, 2007: 89). Mary Adelaide Walker, Miss Julia Pardoe bunlardan en bilinenidir. Çünkü seyahatnamelerinde Bursa'nın anlatımına detaylarıyla yer vermişlerdir.

2. COĞRAFİ PANORAMASIYLA BURSA

Bursa hemen her gezgin tarafından yeşil doğası, temiz havası, meyve bahçeleri, çam ağaçları, şifalı suları ve kaplıcalarıyla en güzel şehirlerden biri olarak anlatılmaktadır. Uludağ'ın eteğinde kurulmuş olan şehirden Nilüfer Çayı'nın geçtiğinden, dağdan inen bu nehrin köylerin arasından geçerek aktığından bahsederler (Üçel Aybet, 2010: 537). Robert Walsh, Olympos yani Keşiş Dağı'nın eteklerinde yer alan Bursa'nın dik yamaçlı vadilerle bölünmüş sarp uçurumları, karlı zirveleri ve yeşilliklerle örtülü düzlükleriyle muhteşem doğaya sahip olduğunu anlatır (Walsh-Allom, 2017:259).

Görsel 2: Bursa ve Keşiş Dağı, (Walsh-Allom, 2017: 257).

1838 yılı mayıs ayının son günü İstanbul'dan Marmara Denizi yoluyla Bursa'ya hareket eden Miss Julia Pardoe, Mudanya Körfezi'nde demir attıklarında camilerin beyaz minareleri, arkalarında yükselen sık ağaçlarla dolu dağlarıyla ilk izlenimlerini aktarır. Kayalık dağların tepelerinin karla kaplı olduğundan, karşısında uzanan vadinin yeşil ağaçlarla, tarlalarla ve bağlarla kaplı olduğundan ve arada serpiştirilmiş köylerden; zengin bitki örtüsü, yabani çiçeklerle bölgede yaşayan kuş türlerinden detaylı bir şekilde bahseder. Sık yeşilliğin arasından hemen her tarafta çağlayarak akan çeşmelerinden söz ederek Bursa kentinin panoramasını çizer (Pardoe, 2010: 364-365).

Görsel 3: Mudanya Yolundan Bursa Manzarası (Walker, 2013: 17).

Bursa ile İstanbul'u kıyaslandığında ikisinin de ayrı güzelliğe sahip olduğunu belirten Mary Adelaide Walker da Boğaz'ın parlak, ışıltılı ve zarif kıyılarını; masalsı saray ve yalıları yansıtan açık mavi denizini överek, muazzam mimariyle düzenlenmiş bu sarayların dışa açılan, çiçeklerle donatılmış oldukça geniş bahçelere sahip olduğunu anlatmaktadır ve hepsinin üzerinde ağaç ve yeşilliğiyle genel bir görünümünden, Olympos Dağı'nın (Uludağ) eteklerinde uzanan Bursa'nın, dağın aşağı yamaçlarında yer alan ağaçlık alan içinde adeta bir kuş yuvası gibi durduğundan söz etmektedir. Bitki örtüsünün çeşitliliğiyle, gür ormanların ve dağ manzarasının ihtişamı ve yüceliğiyle, çok uzaktaki köyleri ve yeşil vadileri, hızlı akan suları ve coşkuyla fişkırان çeşmeleri, dev ağaçları ve muhteşem sarmaşıklarıyla derin vadileri daha önce hiç görmediğini bu manzara karşısındaki hayranlığını dile getirmektedir (Walker, 1886: 110-111).

1873 yılında eşi ile birlikte Osmanlı Devleti İngiliz Elçiliği'nde çalışan oğullarını ziyarete gelen Georgina Adelaide Müller de yayınladığı mektuplarında Bursa'yı çok merak ettiğini Sultan'dan izinler alındıktan sonra heyecanla kenti ziyaret etmek istediğini dile getirir. Vapurla Marmara Denizi ve

Mudanya'ya ulaşan Müller yolculuğunu anlatırken körfezde gördüğü yemyeşil tepeleri, zengin bitki örtüsünü ardından karlı zirvesiyle Uludağ'ı betimler. Güneş ışıkları altında parıltıyan körfezin ardından Bursa Ovası'nı gören Bayan Müller Uludağ'ın eteklerinde konumlanmış beyaz duvarları, camileri, türbeleri ve evleriyle kenti ve tepeden çağlayarak akan Nilüfer Çayı'nı, çayın kenarında bulunan çınar ağaçlarıyla mükemmel peyzajı okuyucusuna aktarır (Müller, 2010: 105).

Grace Ellison (2009: 109), Anadolu'daki kırsal yaşamı izlemek için Bursa'ya ulaştığında masmavi gökyüzü ve denizi, sonbaharda gittiği için sarı, kızıl renklere bürünmüş ağaçları ve güzel manzarasıyla Bursa'yı betimlemektedir.

3. TARİHİ VE KÜLTÜREL DOKUSUYLA BURSA

Bir kenti ziyaret eden seyyahın öncelikle kentin antik geçmişine ışık tuttuğu bilinmektedir. Şehrin tarihine yönelik olarak kronolojik bir değerlendirme yaptıkları gibi çoğunlukla kent hakkında yazılmış kitaplar ve önceki seyyahların anlatımları da seyyaha yol göstermektedir.

Kentin mimari dokusunu oluşturan askeri, dini, sosyal ve ticari amaçlı yapılardan ayrıntılarıyla bahseden Pardoe, türbe, cami, hamam, kaplıca yapılarını detaylarıyla aktarmaktadır. Kent dokusunun en önemli kalıntılarında olan kale ve surların Bizans İmparatorluğu tarafından yapıldığını belirten seyyah, eski kapısıyla tarihi sur kalıntılarını geçtikten sonra Orhan Gazi'nin türbesini şu cümlelerle tasvir eder:

“...Saçaklı çatısı kalem işi bezemelerle süslü açık sundurmayı eski Bizans mimarisinin kaba özelliklerini taşıyan, ince damarlı beyaz mermerden iki sütun destekliyor. Sundurmanın yalnız türbenin avlusuna girişi vardır; Sözü edilen sütunlar ters çevrilmiş halde yerde yatarken üst tarafa mavi ve sarı renklerle gayet çirkin boyanmış sıvalı başlıklar yerleştirilmiş.” (Pardoe, 2010: 370).

Görsel 4: Hisar Kapı Tarihi Sur Kalıntıları (Walker, 2013: 34).

İç avluya sık aralıklarla yeşil ve kızıl renkleriyle nar ağaçlarının dikilmiş olduğundan, bahçede gürül gürül akan mermer bir çeşmeden detaylı bir şekilde söz eder. Daha sonra türbenin Orhan Gazi'nin kenti ele geçirmeden önce eski bir Bizans şapel kalıntısı olduğunu, oval şekliyle duvarlarının mermerlerle kaplı olduğunu belirtir. Türbenin içinde de Sultan'ın karısı Nilüfer Hatun ile odalıklardan ikisinin ve on yedi çocuğunun sandukasının yer aldığını ifade eder (Pardoe, 2010: 371).

Görsel 5: Orhan Gazi ve Osman Gazi Türbesi (Walker, 2013: 21).

Bursa'da İstanbul'dan daha kolay cami gezilebildiğine değinen Pardoe, Bursa kentinin ortasında yer alan Ulucami'nin ihtişamını dile getirir. Üst örtüsünde yirmi kubbenin yer aldığından, ortadaki kubbenin içeriye ışık geçirmesi için demir kafesle örülü olduğundan kubbenin altında beyaz mermerden fiskiyeli bir havuzun varlığından bahseder. Ahşap minberin oyma ve kakma işçiliğini anlattıktan sonra yapının zengin ayrıntılarını Allah'ın, Peygamberin ve Dört Halifenin adlarının yazılı olduğu hat levhalarının uyumunu ve yapıyla bütünlüğünü dile getirir. Seyyahın anlatımlarından Ulu Camii'nde dua eden insanlar hakkında da bilgi sahibi olmaktadır. Caminin içine girdiklerinde Kuran okuyan yeşil sarığı ve cüppesiyle imamın birdenbire okumasını keserek kendilerini merakla süzdüğünden diğer tarafta bir köşede derin bir uykuya dalmış adamın yanından geçerek diğer köşede dizlerinin üzerine çökmüş avuçlarını iki yana kaldırmış huşu içinde dua eden bir kadından söz eder (Pardoe, 2010: 378).

Sosyal yaşantının merkezleri olarak çarşı ve pazar yerlerine ilişkin gözlemlerini aktaran seyyahın, çarşıdan sonra İpek Pazarı'na geçtiklerini, buradan ayrılıp ipek tüccarlarının bulunduğu İpek Hanı'na ilerlediklerini öğrenmekteyiz. Hanın sağlam bir yapı olduğuna, avlusunun ortasında güzel bir çeşmesinin bulunduğu değinen yazar, daha sonra Çekirge'ye hareket edip orada bulunan Sultan Murat Camii'yi ziyaret eder. Bu yapının da eski bir Rum kilisesinin kalıntıları üzerinde olduğunu ifade eden Pardoe, caminin önünde beyaz mermer sütunların olduğundan yapıya birkaç merdivenle çıkıldığından bahseder. Caminin avlusunu betimledikten sonra caminin yanında anıtsal kapısıyla Sultan Murat'ın Türbesinin yer aldığını ve taçkapısının detaylarını aktarır (Pardoe, 1997: 127).

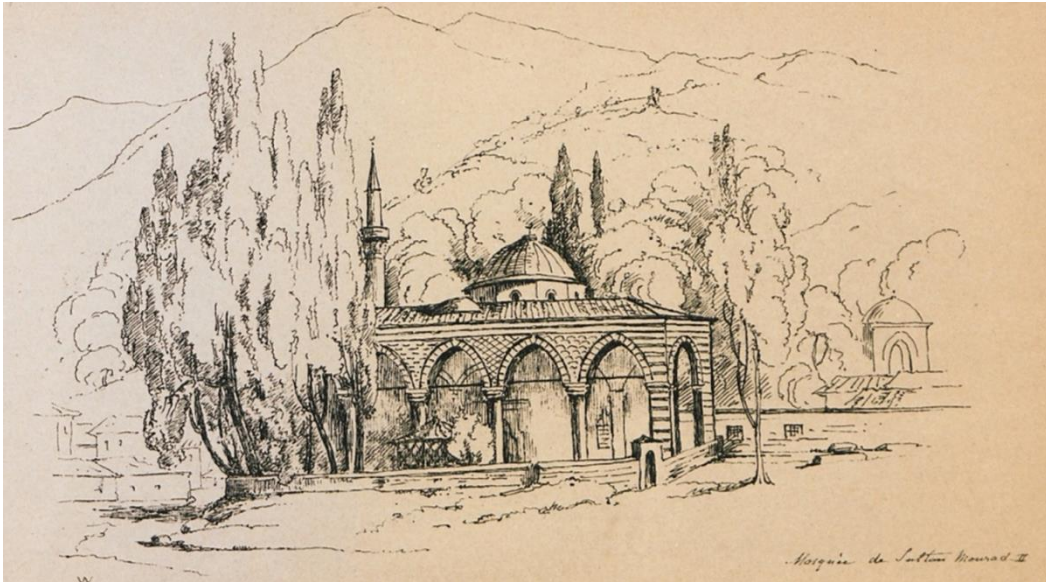

Görsel 6: Bursa Ulu Camii (Walker, 2013: 19).

Kentin en önemli yapıları sosyalleşmenin gerçekleştiği hamam yapıları ve şifalı sularıyla kaplıcalardır. Miss Julia Pardoe, Sultan Murat'ın Türbesi'nden çıktuktan sonra Büyük Hamam'a gittiklerinden söz eder. Hamama girerken dış mekânın görünüşünü betimler ardından içeride gördüklerini ayrıntılı bir şekilde okuyucusuna aktarır. Hamamın dayanılmaz sıcaklığıyla son derece keskin kokusunun birleşmesiyle katlanılmaz bir atmosfer olduğuna değinen seyyah, kaplıcaya borularla suyun getirildiğine büyük kısmının ana havuza aktarıldığından söz eder. Hamamın mimari özelliklerini anlattıktan sonra havuzda gördüğü kadınları tekrar betimlemeye devam eder. İçeriye girdiğinde yıkananların birçoğunun çenelerine kadar suyun içinde olduğunu, örülmüş uzun koyu renk saçlarıyla suyun yüzeyinde salındıklarını ifade ederken diğerlerinin suyun yalnız dizlerine kadar ulaştığı bir basamağın kenarında uzandıklarını ve hizmetkârlarının metal taslarla üzerlerine su döktüklerini anlatır. Bazılarının alçak taburelere oturmuş, minerali suyla duş yaptıklarını sıcak mermere boylu boyunca uzanmış kadınların varlığından bahseder. Hastalığa iyi gelen şifalı sularından sonra hamama girdiğinde kadınların onu telaşla karşılamadığından her zamanki gibi selam sözleriyle kendisine yol verdiğinden meraklı birkaç kadın dışında diğerlerinin işleriyle meşgul olduğundan bahsederek sosyal mekânlarında kadınları bir kadın bakış açısıyla okuyucusuna aktarır (Pardoe, 1997: 130-131).

Mary Adelaide Walker da Küçük Asya olarak bilinen Anadolu'ya geçiş yapar, anlatımlarına Bursa ile devam eder. Walker'ın, *Bursa Tarih Albümü (Broussa Album Historique)* adlı kitabında çizimleriyle yer verdiği Bursa'nın tarihi geçmişi ve anıtsal yapılarına, bu seyahatnamesinde çok daha kapsamlı yer verdiği görülmektedir. Antik dönemde Bythynia olarak bilinen Prusa'nın (Bursa'nın) sayısız istila ve yağmalardan sonra Osmanlı egemenliğine geçtiğini, Osmanlı'nın kurucuları Osman ve Orhan Beyler ardından I. Murat döneminde sayısız vakıfların ve imar faaliyetlerinin gerçekleştiğini anlatmaktadır (Walker, 1866: 7).

Bursa hamam ve kaplıcalarının yer aldığı Çekirge'yi de ziyaret eden Walker, kentte bulunan yapıları ve sosyal yaşantıyı detaylarıyla anlatır. II. Murat Camii'nin geç dönemde yapılan yenileme sırasında çok miktarda ince beyaz sıva altında kaldığını zamanla yıpranmış yüzeyinin eskiden yeşil, sarı ve kırmızı renklerle boyalı olduğundan bahseder. Süslü tuğla arşitravı ve muhteşem sütunları olan caminin tüm mimari unsurlarıyla tasvir eder. Caminin solunda bellerinde kuşanmış silahlarıyla zeybeklerin, son derece biçimsiz keçe şapkalarıyla dervişlerin, öne doğru eğilen muazzam sarıkları ve ellerinde çubuklarıyla yaşlı ve saygıdeğer din adamlarıyla molla ve imamların oturdukları küçük eski bir kahvehanenin bulunduğundan söz eder (Walker, 1886: 149).

Görsel 7: II. Murad Camii (Walker, 2013: 48).

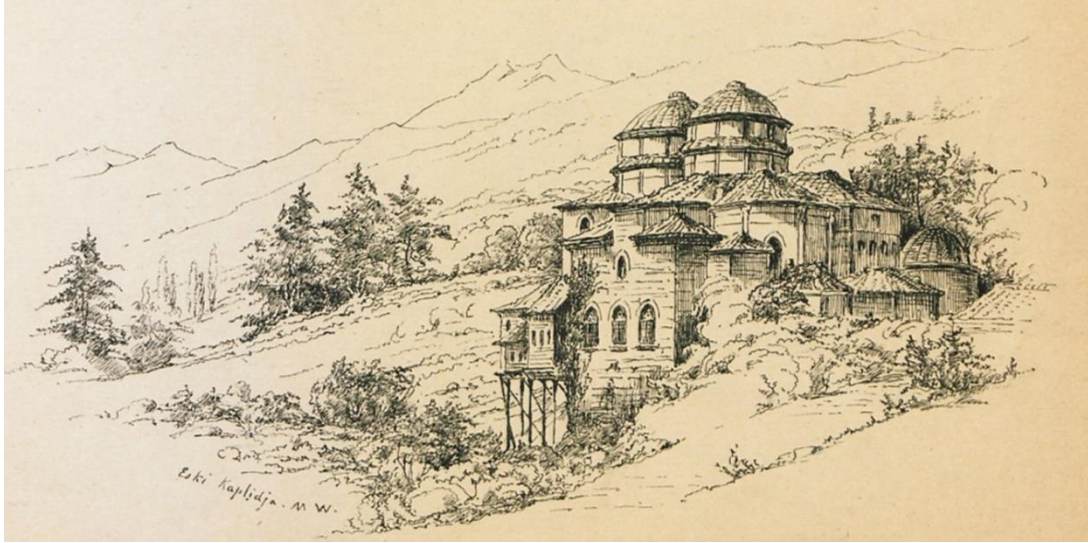
Yolun kenarında zengin bitki örtüsü içine gizlenmiş yeşillikler arasındaki rustik mermerden birkaç çeşmeyi geçtikten sonra yakın mesafedeki bir dinlenme yerine ulaştıklarını söyleyerek buradaki izlenimlerini ve gördüğü kişileri şu şekilde tasvir eder:

“...*Ve bir kahveci toprağın üzerine birkaç hasır sermiş, üzerinde ufak bir çaydanlıkta kahve pişirilen taştan küçük bir şömine yapmış. Aynı zamanda bu ahşap bank üzerine bir raf oymuş. Küçük kaplarla dolaşan bir elinde nargile taşıyan renkli bir garson mükemmel bir şekilde servis yapıyor. Sönmemiş kor kömürü tutmak ve nargile içenlere sunmak için bir maşa ağacın*

gövedesindeki bir çivide asılı iken bir çubuk da yatık bir şekilde durmakta ve temiz yumuşak bir havlu daha aşağıdaki dallardan birinden sarkmaktadır. Gür bıyıklı ve sağlam bir biçimde silahlanmış polislerden üçü, çoğunun eşkiya/haydut olduğu söylenen bu renkli şahsiyetler, hasır üzerine oturup sessizce sohbet ediyor ve sigara içerek keyif yapıyorlardı. Ancak adeta lüks gibi görünen birkaç alçak tabure, bu tarz müşteriler için bir tarafta duruyordu. Onlar titreyen yeşil gölge altında gerçekten çok çekici görünmektedir.” (Walker, 1886: 151).

Yazar Walker, ardından ismini sülfür kaplıcalarını destekleyen mineral sularından alan sağlam taş duvarları ve görkemli kubbeleri Yeni Kaplıca Hamamı'nı anlatır. Yakınında kadınların kullanımına ayrılmış Kara Mustafa Hamamı'yla biraz ilerisinde büyük sekizgen yapısı açık yeşil boyalı kapısıyla Mehmet Gazi'nin kızı Fatma Sultan'ın Türbesi'nin bulunduğu söz eder. Kaplıcaları geçtikten sonra servi ağaçlarının gölgesinden gün ışığına çıkarak geniş yamaçlara ve hoş kokulu kekiklerin yayıldığını, papatyalarla süslenmiş yeşil düzlüklere bir kez daha ulaştıklarını ve karşılarında dik bir tepeyle taçlanmış, ağaçlarla kaplanmış Çekirge köyünün yer aldığını belirten seyyah Walker, sivri minareleriyle yamacın en üst noktasında yükselmekte olan I. Murad Camii'ni; ardından yarısı üzüm bağları ve çınar ağaçlarıyla çevrelenmiş kırmızı, mavi ve yeşil boyalı evleri; tepenin eteklerinde ise Eski Kaplıca Hamamı olarak bilinen iki kubbeli ve kabayonu taş zemini ile muhteşem yapı topluluğunu tasvir eder (Walker, 1886: 156).

Bursa'daki iki büyük Yeni ve Eski Kaplıca hamamlarına, iç mekânlarına ve hamamda yıkanan ve eğlenen farklı etnik gruptan sayısız kadına ve buradaki gözlemlerine ayrıntılı bir şekilde yer veren yazar, Bursa kaplıcalarının en büyüğü ve en güzeli olan Yeni Kaplıca Hamamı'nın, Kanuni Sultan Süleyman'ın kızı ve sadrazam Rüstem Paşa'nın eşi Mihrimah Sultan tarafından yaptırıldığına, sonrasında Ahmed Vefik Paşa'nın gayret ve çabalarıyla restore edildiğine değinir (Walker, 1866: 14-15).

Görsel 8: Eski Kaplıca Hamamı (Walker, 2013: 61).

Yeni Kaplıca Hamamı'nın soyunmalığında ilginç manzarayla karşılaştığını Türk, Rum, Ermeni, Zenci ve hatta çingenelerden oluşan farklı etnik gruptan bu kadınların renkli dünyasını ve büyük çoğunluğunun alt sınıftan olduğunu belirtir. Bu geniş soyunmalık mekânında her şey yerli yerindeydi. Odada boylu boyunca gerilmiş ve duvardan geçen yerden altı metre yüksekliğindeki uzun kirişlerde çeşitli ve renkli ferace asılı durduğuna, hemen her yerde uygun bir biçimde bir bağcıkla tutturulmuş küçük beşiklerde zavallı bebeklerin ileri geri şiddetli bir şekilde sallanmakta olduğuna tanıklık eder. Daha sonra etrafta gördüğü kadınları ve hamamın iç mekânını detaylarıyla anlatır:

“...Etrafımızdaki kadınlar bir seki (göbek taşı) üzerinde bir şeyler yiyip içiyor, uyuyor, çubuk içiyor keyiflerine göre giyiniyor ya da soyunuyorlardı. Ortada duran birkaç kadın sıcaklık mekânından (halvet) henüz geri dönmüş son derece etkileyici beyaz bir mermer çeşmede kafalarını ve yüzlerini yıkıyorlar ya da çeşmenin kurnasına bir zincirle tutturulmuş metal tastan su içiyorlardı. Diğerleri ise çeşmenin dibinde yere çömelmiş dondurma satan kadın etrafında durmuş dondurma yiyor. Henüz ıslak olan bedenlerinden damlayan sularla kadınlar başlarında yumuşak kuru Türk havluları muhtemelen içinde sabun olan metal taslarıyla birlikte yüksek ahşap nalınlarını tıkırdatarak hamamın içinde yürüyorlar. Yıkanmaktan dönen

birkaç kadın dizlerinin altına kadar inen ve vücutlarının üst kısmını saran peştamallarını sarınmış daha küçük olanını omuzlarına örtmüş, üçüncüsünü de turban şeklinde başlarına dolamışlardı. Kızların çoğu kaba akik kolye ve halka benzeri bilezik takıyordu. Üzerinde sade ve temiz giysileriyle birkaç küçük çocuk da bellerinde kayık benzeri su kabaklarıyla hopluyordu.” (Walker, 1886: 192).

Seyyah, bir süre sonra dikkatlerini başka bir yöne çevirerek buldukları noktada Türk gelini eğlencesi (gelin hamamı) ile karşılaştıklarını ifade eder. Bu topluluğun yakında evlenecek iki nişanlı genç kız, birkaç akraba ve hizmetçiden oluştuğunu gelinlerden birinin çok hoş olmamasına rağmen parlak ve pembe yanaklı; diğerinin hiçbir şekilde çekici olmadığını belirtir. Buradaki gözlemlerine dayanarak Türk kadınları arasında yaygın olan gelin hamamı âdetini okuyucuya aktarır:

“...Geldikten kısa bir süre sonra oturdular, dinlendiler ve sohbet etmeye başladılar. Daha sonra banyo yapmak için soyunmaya başladılar. Gelinler vücutlarını saran hoş ve çizgili ipek örtülerin içinden çıkıncaya kadar iki hizmetçi kusursuz bir perde işlevi gören iki feraceyi uzattı. Göğüsün üzerinden ve kolların altından geçen hemen hemen ayak bileklerine kadar inen örtü, çok sade ve kaliteli bir biçimde sarılmıştı. Genç kızların uzun örgülü saç ve telleri omuzların üzerine düşmüştü ve giyinip soyunmak büyük bir nezaketle yapılıyordu.” “...İki gelin tamamıyla hazır olduklarında yakın akrabalarına doğru onları selamlamak üzere yaklaşıyor, ellerini öpüyor ve alnuna götürüyor. Daha sonra zemin üzerinde oldukça yeni ve inci kakmalı takunya/nahınlarıyla yürüyorlar. Bu görevlerin yerine getirilmesinden sonra genç kızlar soğukluk mekânından onlara eşlik eden hizmetçileriyle birlikte hamama doğru gittiler. Yaklaşık yarım saat içinde buhar havuzunun sıcaklığından nefes nefese ve yüzü kızarmış olarak genç kızlar soyunmalık mekânına geri döndüler bir kez daha her bakımdan selamlama işlemini gerçekleştirdiler. Bir süre sonra dondurma ve diğer leziz ikramları yediler ve bir daha hamamda görünmediler.” (Walker, 1886: 193-194).

Walker, Yeni Kaplıca Hamamı'ndaki izlenimlerini aktardıktan sonra Eski Kaplıca hamamı hakkında da ayrıntılı bilgiler verir. Verdiği detaylar sayesinde hamamın sekizgen planlı olduğunu, ortasında suyun içine üç yuvarlak basamaktan döküldüğü büyük bir havuzunun bulunduğu, mekânın zemininin zarif renkli mermer mozaikten oluştuğu öğrenilmektedir. Yüksek duvarların üst kısmının tamamen sade beyaz mermer olmasına rağmen diğer tarafları altın yıldızlı ve renkli ve muhteşem İznik çinileriyle kaplı olduğu anlaşılmaktadır. Yapının ana girişine bakan altın yıldızlı kaplaması ve renkli, hatta zengin süslemesiyle geniş bir saçağı bulunmakta ve duvara bitişik zarif beyaz mermer çeşmeyi çevrelemektedir. Odalar arasında da her bir köşede bir fiske ve abdest almak için mermer bir havuz bulunmaktadır. Eski Kaplıca Hamamı'na girdiklerinde iç mekânda karşılaştığı manzarayı, üzerlerindeki peştamallarıyla etkileyici güzellikteki kadınları dış görünüşleriyle betimler:

“... Mermer havuz bazıları su kabaklarıyla yüzen çok sayıda kadın ve kızla doluydu. Yüksek aydınlatma kulesindeki küçük gizemli pencerelerden süzülen hafif ışıkla yeteri kadar etkileyici görünüyordular. Bazısı suyun içinde hemen hemen yüzüyor, kollarını çırpıyor diğerleri de örgülü saçlarından damlayan sularla ıslak bir şekilde havuzun kenarında oturuyordu. Güzel bir kız parlak mermer zemin üzerinde bizi kendine hayran bıraktıran nefis güzelliğiyle boylu boyunca uzanıyordu. Geniş şeritli ıslak ipek örtüsü, boynundaki akik gerdanlığı, ışıltılı mavi bilezikleri başını hafifçe narin eliyle desteklemesi ve koyu siyah saçlarının ışıltılı bir derecede akarcasına dalgalanması manzaranın büyümlü atmosferini şaşılacak derecede arttırmaktadır.” (Walker, 1886: 195-196).

Georgina Adelaide Müller'in mektuplarında Bursa'nın tarihi yapılarına detaylı bir şekilde yer verdiğini okumaktayız. Birbirinden tepelerle ayrılan, alttan ve üstten köprülerle birbirine bağlanmış kentin ortadaki tep üzerinde konumlandığına değinmektedir. Bu tepenin en yüksek yerinde Bursa Kalesinin, Sultan Osman ve Orhan'ın Türbelerin ve Osmanlı padişahlarının ikametgâhı olan bir sarayın olduğundan söz etmektedir. Tepenin alt kısımlarında ise Çarşı ve Ulu Cami yer almakta, Meşhur Yeşil Cami ve I. Mehmet'in mezarının yer aldığı Yeşil Türbe ziyaretçileri karşılar demektedir. Bayan Müller de Bursa'nın antik dönemdeki tarihini, o dönemdeki isminin Prussa olduğunu Genç Pliny daha sonra roma eyaleti olan Prussa'nın yöneticisi olduğunu aktarır. 1326 yılında da Osmanlı egemenliğine girdiğinden ve Türklerin bölgeye yerleştiğinden söz eder. Bursa'da gezilecek ilk yapının Ulu Camii olduğunu belirterek kare biçiminde olup eski cami planlarına uygun bir tarzda yapıldığına, yapıda beş tane kenar bölmenin olduğuna, orta kısmının açık bırakıldığına, burada bir havuzun varlığına dair bilgiler verir. Bu yapıyı anlattıktan sonra Yeşil Türbeyi ziyaret eden seyyah, iç tarafın

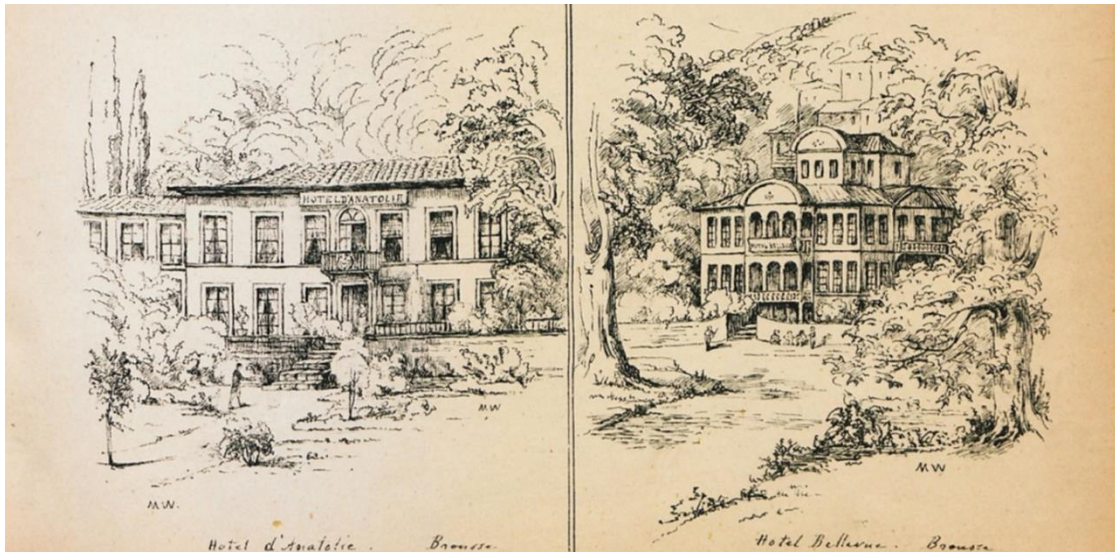
yeşil renkte, desenli çinilerle kaplı olduğundan, kapı ve yan bölmelerin beyaz mermerlerle kaplı olduğundan bahseder, 1855 yılındaki deprem sonucunda yıkılmış yeşil çinilerle kaplı bir minaresinin olduğunu belirtir (Müller, 2010: 105-106).

Görsel 9: Yeşil Türbe (Walker, 2013: 30).

Kanuni Sultan Süleyman döneminde inşa edilmiş olan hamamların en meşhurunu ziyaret ettiklerini söyleyen Müller, beylerin erkekler kadınların ise kadınlar kısmına götürüldüklerini ifade ettikten hamamın son derece nefis desenli parlak çinilerle kaplı olduğuna dair ilk izlenimlerini aktarır. Dış odalara vardığında karşısında gördüğü kadınları, hamamdaki davranışlarını izler: “...Güzel Türk hanımları muhteşem sırma işlemeli, son derece nefis ipekliler içinde sedirlere oturmuş, kahve ve sigaralarını içerek konuşuyor ve dinleniyorlardı. Burada yüzleri açıktı. İkinci bir odada ise sudan yeni çıkmış kadınlar henüz giyinmemiş bir halde yarı uykuda uzanmış yatıyorlar.” (Müller, 2010: 110). Hamamın içinin oldukça sıcak olduğunu birkaç dakika durabildiğini ifade eden yazar, yüksek bir kubbe altında kocaman bir havuzda da iri kara gözleri, göz kamaştırıcı beyaz tenleriyle eğlenen kadınları tasvir eder.

Grace Ellison’un Bursa ziyaretinde günlük yaşamdan kesitler sunduğunu görmekteyiz. Kaldıkları otelde kadın hizmetçilerin bulunmadığını erkek hizmetçilerin oldukça başarılı olduğuna değinen seyyah, kahvaltıda ikram edilen yiyeceklerden, Türk usulü kahveden bahsetmektedir. Ardından küçürtlü kaplıcaları, Türk hamamları, zengin su kaynaklarıyla Bursa kentinden, kaldıkları otelin şehir dışında kavak ağaçlarıyla kaplı uçsuz bucaksız görünümüyle kırsal çevreyi betimlemektedir (Ellison, 2009: 109).

Görsel 10: Bursa Yakınındaki Oteller, Hotel Anatolia-Hotel Bellevue (Walker, 2013: 63).

Çevresinde gördüğü günlük yaşantılarıyla Türk kadını ve erkeğinden incelikleriyle söz eden Ellison da Türk hamamına gider. Türk Hamamında Kadınlar Günü olduğu öğrenince oradaki izlenimlerini

okuyucusuna şu sözlerle aktarır: “...Rengârenk peştamallarıyla tombul kadınlar, gruplar halinde oturup neşeli şarkılar söylerken kimileri de takunyalarını buharı tüten mermer zeminde takırdatarak salınıyor; bellerine can simidi yerine mataralar (su kabağından olasılıkla) bağlanmış kızlı erkekli ufak çocuklar minik balıklar gibi havuzda yüzüyorlar.” (Ellison, 2009: 110-111).

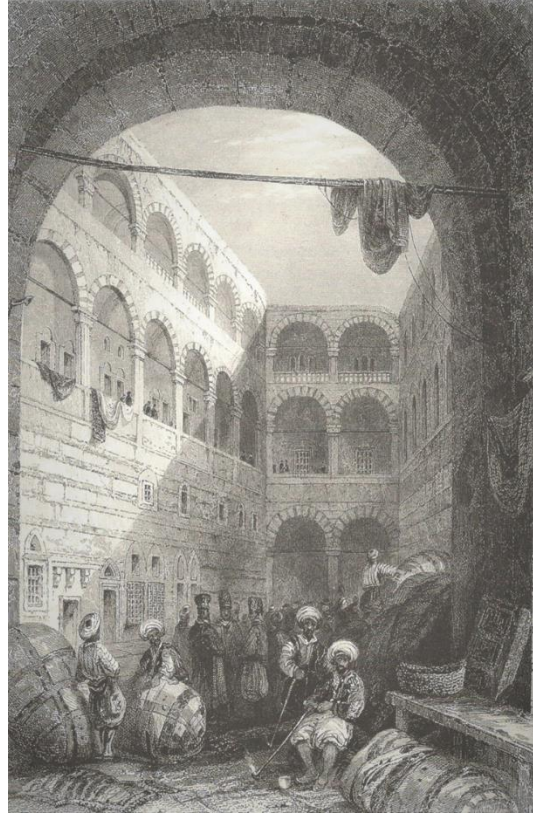
4. SOSYOEKONOMİK YAPISIYLA BURSA

Bursa 15. Yüzyılda olduğu gibi 16. Ve 17. Yüzyıllarda da yoğun bir ticaret merkezi olmayı sürdürmüştür. İzmir, Halep ve çoğunlukla İran’dan İstanbul’a giden kervanların geçiş noktası olmuş bu yüzden şehirde çok sayıda iyi korunabilmiş han inşa edilmiştir. Şehirde Koza Han, İpek Hanı gibi meşhur hanların varlığından söz edilmekte, iki kat üzerine inşa edilmiş bu yapıların her odasının üzerinin kurşun kaplı kubbelerle örtülü olduğunu vakıf kayıtlarından öğrenmekteyiz. Büyük zenginlikte çeşitli ticari mallarla dolu olan pazarlarda, çarşılarda ipek ticareti yapan İran tacirlerinin yanı sıra Venedik ve Ceneviz tüccarlarının da varlığından haberdarız. Bursa’da büyük miktarda ipeğin imal edildiğini kentin çevresindeki yeşil düzlüklerde ovalarda ipek kozalarının beslemek için dut ağaçlarıyla dolu olduğunu öğrenmekteyiz (Üçel Aybet, 2010: 541).

Bursa ekonomisinin başında ipekli kumaşlar, pamuklu kumaşlar, dokumalar, havlular ve zencefil, karabiber, tarçın gibi baharatlar gelmektedir. Bursa Ticaret ve Sanayi Odasını desteğiyle basılan Ergun Kağıtçıbaşı ve Enis Yaşar tarafından hazırlanan Bursa’nın Ekonomik Tarihi araştırmacılara konuyla ilgili son derece yararlı ve detaylı bilgiler aktarmaktadır. Yüzyıl içinde yapılan ticaret, ihraç ve ithal edilen mallar, ticaret kervanları, Doğulu ve Batılı tüccarlar, para alışverişi kayıtlarıyla tutulduğu ve en önemlisi seyahatnamelerde de yerini almış olan “Bursa İpeği” ve İpek Sanayinin anlatımına geniş yer verildiği görülmektedir. (Kağıtçıbaşı-Yaşar, t.y.: 158-159)

Mary Adelaide Walker da ipek böceğinin yetiştirilmesi aşamasından, üretim miktarları ve kalitesi hakkında detaylar aktardıktan sonra Bursa İpeği, İplik eğirme fabrikalarında çalışan köylü kızlardan, aldıkları ücretlerden, çalışma saatleri ve koşullarından, üretim aşamasından, kumaş mendil havlu, bornoz gibi dokuma ürünlerinden bahseder. Muradiye kasabasında Ermeniler tarafından işletilen iplik eğirme fabrikalarının bulunduğu bu fabrikalarda çoğunluğu Türk birkaçı Rum olan kız çocuklarının çalıştığını öğrenmekteyiz. Çalışma sahasını, üretim aşamasını ve fabrikadaki çalışma saatleri ve koşullarını detaylarıyla aktardığı bu paragrafta yazar, buharla çalışan her biri elli yüz adet, yarısı çalışır durumda çarklarda kozaların üretildiğini, aralarında üç ya da dördü Türk, çoğunluğu Rum olan işçi kızların buhar ve kokunun olumsuz etkilerine karşın yaşamak ve tülbent taktıklarını ayrıca bu kızların dut yaprakları toplama gibi ağır işler de yaptıklarını da aktarmaktadır (Walker, 1886:181-182).

Sosyal yaşantının merkezleri olarak çarşı ve Pazar yerlerine ilişkin gözlemlerini aktaran kadın seyyahların anlatımlarında, hanların mimarisinden başlayarak içinde satılan çeşitli türde yiyecek, giyecek ve üretim mallarına detaylı bir şekilde yer verdikleri görülmektedir. Pardoe’nun anlatımlarında ipek dokumaların yanı sıra çarşı da karşılaştığı satıcılar ve aldığı mallar hakkında detaylı bilgiler bulmakta ve ticari hayatın izlerine tanık olmaktadır.

Görsel 11: Han içinden Bir Görünüm (Pardoe, 2010: 381).

Bir Müslüman satıcının yanından geçtikleri sırada kakmalı gümüş tabanca, ağır işli bıçak, kadife kılıflı ve üzeri işlemeli palalar gösterdiğinden söz eder. Diğer tarafta boyalar, yıkanırken kullanılan kokular pudralar, esanslar, çeşitli kokulu yağlar, tütsüler, kokulu ağaç kabukları, koku taşımaya yarayan çantalar, tespihler, Kâbe bilezikleri ve yüzükleri gibi değerli eşyalar satan satıcıdan söz ederek ticari hayatın canlılığını gözler önüne sermektedir. Çarşının öbür tarafında cam kavanozlarda korunan baharat, karanfil çuvalları, hindistancevizi, zencefil sepetler dolusu karabiber tarçınlarıyla baharatçıları anlatmaktadır. Baharatçıların karşısında eflatun, kırmızı ve sarı renkte terliklerin satıldığı tezgâhlardan eflatun terliklerin Museviler, kırmızı terliklerin Hıristiyanlar sarı terliklerin Müslümanlar için olduğunu ifade eden Pardoe, sarı renkte terliklerden iki katı fiyat ödeyerek aldığından bahseder. Tezgâhların ötesinde şekerlemecilerini sergilerini ziyaret eden seyyah, ön tarafta sırayla dizili cam kavanozlarda kuru meyvelerin bazılarında kurabiye gibi yiyeceklerin renkli kokulu şekerleri gördüğünü ifade eder. Bursa çarşısının baharat açısından İstanbul'dan daha zengin olduğunu vurgular (Pardoe, 2010: 380).

Türbeleri ve camileri gezdikten sonra diğer kadın seyyahlar gibi Müller de İpek Çarşısı'na gider, Kütahya işi renkli sırlı çanak çömleklerden, Bursa ipeklisi ve havlularından satın aldığından söz ederek o da Bursa'nın en önemli geçim kaynağı olan ticari hayatın şekillenmesini sağlayan ipek ve dokuma sanayine yer verir. Hafif ve yumuşak olan Bursa ipeğinin Doğu'da çok meşhur olduğuna, ipekçiliğin Rumların elinde olup her sabah sepetler içinde ipek fabrikalarına açık sarı renkte kozaların getirildiğine, burada Rum kızlar tarafından satışa hazırlandığına değinir. Hemen her kadın seyyahın yaptığı gibi Bayan Müller de pazarlık yaparak bir halı, iki adet işlenmiş gümüş parça, mine işlemeleri pırlanta iğne, İran minesini işlenmiş kahve fincanı zarfı Bursa ipeklisi ve ufak tefek bazı eşyalar satın aldığını belirterek ticaret hayatı hakkında bilgiler aktarır (Müller, 2010: 109).

Ellison da diğer kadın seyyahlar gibi çarşıya giderek buradan ipekli kumaşlar, mavi boncuklu kolyeler (nazar boncuğu) satın aldığını ve alışveriş sırasındaki Müslüman Levanten satıcılarla kurduğu iletişimi, malları kaç paraya satın aldığını anlatır. Bursa'da bulunduğu zamanlarda köylü kadınlarla karşılaşan yazar, İstanbul'daki kadınlar gibi peçe takmadıklarını saçlarını ve omuzlarını sarı örtülerle örttüğünü belirtir. Kadınlar at, katır veya eşeklere eversiz bindikleri ve yular yerine eski bir sicim kullandıklarını söyleyerek Anadolu kadının tasvirini yapar (Ellison, 2009: 112).

İstanbul Çarşısı'na benzeyen Bursa pazarının tek farkının burada Levantenler yerine Müslüman tüccarların ticaret hayatına yön verdiğini belirten Ellison, Bursa Pazarında satıcı ile müşteri arasında geçen diyaloglara yer vermektedir:

“... Mavi boncuklu kolyelerden almak istiyorum. Bana yardımcı olan S. Bey, satıcıya “bu hanım ülkemizi seviyor” diyor ve bunun üzerine satıcı bir kuruş almıyor benden. Bursa ipeklerine bakmaya gidiyorum. Ülkemizi seven hanım bu mu? Diye soruyor oradaki tüccar. Pembe bir ipek elbise benim oluyor ve parasını ödemek için giriştiğim tüm çabalar sonuçsuz kalıyor.” (Ellison, 2009: 113).

İstanbul çarşılarında tüccarlar ve müşteriler arasında tatsız pazarlıklara şahit olan seyyah Ellison, Bursa'daki satıcıların iyi kalpli adamlar olduğunu, iyi adamların iyi birer tüccar olamayacağını da ekleyerek Bursa ile İstanbul arasında her anlamda fark olduğunu aktarır.

5. SONUÇ

Sonuç olarak, Miss Julia Pardoe, Mary Adelaide Walker, Lucy Garnett, Georgina Adelaide Müller ve Grace Ellison gibi kadın seyyahların hemen hemen hepsinin anlatımlarından Küçük Asya'nın zümrüdü Bursa'nın sayısız nimetlerle donatılmış olduğu, bu yüzden her dönem sıklıkla ziyaret edildiği anlaşılmaktadır. İstanbul'u ziyaret eden seyyahların -Osmanlı İmparatorluğu'nun beşiği, Doğu'nun asıl başkenti ve döneminde büyük rağbet gören meşhur kırsal cazibesıyla zengin Bursa'yı İstanbul ile kıyasladıklarını, İstanbul'dan daha oryantalist buldukları Bursa'nın doğal güzelliklerine, kaplıca ve hamamlarına, tarihi ve kültürel yapılarına, ipekböcekçiliğinden dokumacılığa yöredeki sosyoekonomik yaşantıya değindiklerini görmekteyiz.

Seyahatnamelerde sosyal, kültürel ve dinsel mekânları tasvir ederek okuyucunun ilgisini çeken seyyahlar kentte kaldıkları sınırlı zaman diliminde fiziki çevreyi ve günlük yaşantılarıyla insan profilini aktarırlar. Sonuç olarak bir kadın gözünden her yönüyle Bursa kentini, aynı dönemde şehri ziyaret eden erkek seyyahlar kadar başarılı gözlemlerle ve detaylı bir şekilde aktardıkları, erkek seyyahların giremediği harem, hamam ve kaplıca gibi sosyal mekânları ziyaret etmeleri açısından da farklı bir bakış açısı ortaya koydukları anlaşılmaktadır.

KAYNAKÇA

- Ellison, G. (2009). *İstanbul'da Bir Konak ve Yeni Kadınlar*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Kağıtçıbaşı, E. & Yaşar, E. (t.y.). *Bursa'nın Ekonomik Tarihi 1326-1900*. Bursa: Bursa Sanayi ve Ticaret Odası.
- Müller G. A. (2010). *İstanbul'dan Mektuplar*. (Çev. Afife Buğra). İstanbul: Seyahat Kitaplığı.
- Pardoe, J. (1997). *18. Yüzyılda İstanbul*. (Çev. Bedriye Şanda). İstanbul: İnkılap Kitabevi.
- Pardoe, J. (2010). *Sultanlar Şehri İstanbul*. (Çev. M.Banu Büyükkal). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Şahin, G. (2007). *İngiliz Seyahatnamelerinde Osmanlı Toplumunu ve Türk İmaji*. İstanbul: Bilimevi Basın Yayın Ltd. Şti.
- Üçel Aybet, G. (2010). *Avrupalı Seyyahların Gözünden Osmanlı Dünyası ve İnsanları*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Walker, M. A. (1866). *Brousse: Album Historique*. Smithsonian Libraries.
- Walker, M. A. (1886). *Eastern Life And Scenery With Excursions In Asia Minor, Mytelene, Crete and Roumania*. Londra: Chapman and Hall Limited.
- Walker, M. (2013). *Bursa Tarih Albümü*. Aziz Elbas (Editör). (Haz. Serap Tuba Yurteser-Aysun Dönmez). Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi, Bursa Araştırmaları Merkezi.
- Walsh, R. & Allom T. (2017). *İstanbul Manzaraları Rumeli'de ve Batı Anadolu'da Gezintilerle*. (Çev. Şeniz Türkömer). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- URL 1 <https://www.dergibursa.com.tr/tag/evliya-celebi-kaleminden-bursa/>, Erişim Tarihi: 11 Nisan 2022